

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

THEORETICAL PRINCIPLES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WORK WITH ONE-ONE FAMILIES

Автором статті розкрито зміст поняття «неповна сім'я», визначено основні проблеми та види неповних сімей. Проаналізовано форми та методи соціально-психологічної роботи з неповними сім'ями та розкрито особливості соціально-психологічної роботи із сім'єю як системою взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямованої на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку всіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

З'ясовано, що соціально-психологічна робота з такими сім'ями полягає у забезпеченні профілактики сімейного неблагополуччя, здійсненні системи заходів, спрямованих на запобігання аморальній, протиправній поведінці дітей та молоді, наданні соціальної допомоги та послуг із метою реалізації програми роботи з неповною сім'єю: наданні допомоги матері (батькові) у розв'язанні складних питань сімейного виховання; здійсненні соціальних послуг; здійсненні соціальної реабілітації.

Зосереджено увагу на тому, що найбільш дієвим видом соціально-психологічної роботи з даною категорією клієнтів є патронаж, у процесі якого використовуються такі форми та методи роботи, як матеріальна підтримка, соціальне та психосоціальне консультування, психотерапія, гештальт-терапія, тренінги, корегувальні методики, педагогічна освіченість батьків, соціальні уміння, навички догляду, індивідуальної підтримки і т. д.

Автор зазначає, що вибір напрямів, форм та методів соціально-психологічної роботи з неповними сім'ями залежить від конкретної життєвої ситуації даної сім'ї.

Ключові слова: неповна сім'я, соціально-психологічна допомога, патронаж, соціально-психологічний супровід.

The author of the article revealed the meaning of the concept of «incomplete family», defined the main problems and types of incomplete families. The article also analyzes the forms and methods of social-psychological work with single-parent families and reveals the features of social-psychological work with the family as a system of interaction between social bodies of the state and society and the family, aimed at improving the material and living conditions of families it, expanding its opportunities in the exercise of rights and freedoms defined by international and state documents, ensuring the full-fledged physical, moral and spiritual development of all its members, involvement in the labor, social-creative process.

It was found that social and psychological work with such families consists in ensuring the prevention of family problems, implementing a system of measures aimed at preventing immoral and illegal behavior of children and youth, providing social assistance and services for the purpose of implementing a program of work with single-parent families by: providing assistance to the mother (father) in solving complex issues of family upbringing; implementation of social services; implementation of social rehabilitation.

The article also focuses on the fact that the most effective type of socio-psychological work with this category of clients is patronage, in the process of which such forms and methods of work as material support, social and psychosocial counseling, psychotherapy, gestalt therapy, trainings, corrective methods are used, pedagogical qualification of parents, social skills, skills of care, individual support, etc.

The author notes that the choice of directions, forms and methods of socio-psychological work with single-parent families depends on the specific life situation of this family.

Key words: single-parent family, social-psychological assistance, patronage, social-psychological support.

УДК37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.6>

Овод Ю.В.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
і соціальної педагогіки
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. Традиційно вважається, що неповною є сім'я, яка складається з одного з батьків та однієї або декількох неповнолітніх дітей. Психологи виділяють ще одну категорію неповних сімей – так звані функціонально неповні сім'ї, де є і батько, і мати, але в міру своєї зайнятості, мало часу приділяють сім'ї та дітям або взагалі забувають про свої виховні функції.

Неповні сім'ї виникають, як правило, внаслідок розлучення батьків, позашлюбного народження дитини, смерті одного з батьків або окремого їх проживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти соціально-педагогічної роботи із сім'єю досліджували О. Вакуленко, А. Андреева, І. Зверева, А. Капська та ін. Поряд

із цим проблеми соціальної роботи з неповною сім'єю є в полі зору таких учених, як Ю. Альшина, К. Аронс, Е. Бене, В. Дружинін, А. Захаров, Л. Обухова, В. Сатир, К. Хорні та ін.

Метою статті є виокремлення особливостей соціально-психологічної роботи із сім'єю, яка полягає у соціальній профілактиці, соціально-психологічній допомозі, патронажу, реабілітації, наданні соціально-психологічної, соціально-медичної, юридичної, інформаційно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні, політичні, демографічні процеси докорінно змінили соціальний складник життя суспільства, що призвело до зростання

соціальних проблем, які стосуються великої частини населення. Швидкими темпами зростають соціальна та майнова диференціація, рівень безробіття, з'явилися біженці, мігранти, несприятливе екологічне становище та складна демографічна ситуація. Усе це призвело до збільшення відсотку соціально незахищеного та уразливого населення.

Окрім цього, збільшилася кількість розлучень та, як наслідок, велика кількість дітей, які проживають у неповних сім'ях. Неповні сім'ї є особливою категорією сімей, які потребують соціального захисту з боку держави, оскільки в них наявна низка проблем, таких як матеріальні, соціально-психологічні, виховні, та прослідковуються певні негативні явища, пов'язані з малозабезпеченістю сім'ї, порушенням традицій розподілу сімейних ролей, вихованням дітей та функціонуванням сім'ї у цілому.

Такі завдання вимагають від фахівців соціальної сфери певних знань, умінь та навичок, а також володіння відповідними професійними та особистісними якостями, необхідними для співпраці з неповними сім'ями.

Розглядаючи різновиди неповних сімей, їхні особливості, можна виділити типові труднощі дітей із неповних сімей. Виявлення цих проблем дасть змогу усвідомити необхідність психолого-педагогічної підтримки дітей із неповної сім'ї.

Матеріальні проблеми – одні з основних у неповній сім'ї. Єдиним годувальником у такій сім'ї є мати, яка не спроможна здебільшого утримувати себе та дитину (дітей). У найгіршому становищі перебувають жінки з низьким рівнем доходів (студентки, жінки, які перебувають у декретній відпустці по догляду за дитиною, жінки, що мають низьку заробітну плату), а також жінки з двома і більше дітьми. Однак у багатьох випадках віднести неповну сім'ю до матеріально незахищених лише на підставі перерахованих критеріїв неможливо. Деякі одинокі матері мають високий рівень доходів, а інші знаходяться на межі втрати робочого місця та відсутності будь-яких засобів до існування.

Проблема поєднання професійної та батьківської ролей. Ця проблема тісно пов'язана з попередньою. Якщо одинока мати не отримує допомоги по догляду за дитиною від родичів, то їй важко працювати повний робочий день. Згідно з дослідженнями, таку підтримку мають 53% матерів від батьків, 7% – від чоловіка, з яким жінка підтримує близькі стосунки, 4% – від подруг, колег, 3% – від сусідів, 3% – від батьків батька дитини, 4% – від самого батька дитини.

Проблема «неповноти» сім'ї – одна зі специфічних проблем неповної сім'ї. Це проблеми, які виникають у матері-одиначки (батька-одинака) в процесі виховання дитини, та проблеми дитини, яка росте у неповній сім'ї.

Неповні сім'ї частіше, ніж повні, не здатні забезпечити для дітей нормальної адапта-

ції в школі, що призводить до зниження рівня успішності. Порівняльний аналіз повних та неповних сімей із дітьми свідчить про те, що школярі з неповних сімей зазвичай орієнтовані на самостійну трудову діяльність та на навчання у ВПУ, а не ЗВО. З одного боку, такі результати свідчать про самостійність, а з іншого – про низьку успішність та низький рівень матеріального становища неповної сім'ї.

Психологічні проблеми – це «батьківська проблема», тобто складність поєднання ролей обох батьків. Що стосується неповних сімей, де діти (дитина) проживають із батьком, у таких сім'ях страждає устрій життя і такі сім'ї негативно сприймаються суспільством.

Відсутність досвіду сімейного життя. Після розлучення одні батьки зберігають гарні стосунки між собою, але поширеним є й варіант, коли батьки конфліктують між собою, коли мати заперечує спілкування між батьком та дитиною або батько сам не цікавиться життям власної дитини, лише допомагає матеріально чи взагалі не підтримує колишню сім'ю у фінансовому відношенні.

Проблема виховання та соціалізації дітей. Неповна сім'я не має цілісної гармонійної системи відносин, батько чи мати не можуть замінити іншого з батьків, відповідно, дитина багато недоотримує в плані виховання. Надмірна зайнятість батьків на роботі, матеріальні проблеми сім'ї призводять до бездоглядності дитини. У таких сім'ях діти більшою мірою педагогічно занедбані. Після розлучення мати відчуває власну провину перед дитиною (дітьми), тому, як результат, такі сім'ї відрізняються гіперопікою, уседозволеністю дітям та їх маніпуляцією дорослими у власних інтересах. В інших випадках мати зганяє власну образу за невдале сімейне життя, звинувачуючи дитину, як результат – конфлікти між батьками та дітьми, особливо в підлітковому віці.

Проблема створення нової сім'ї. Негативний досвід попереднього сімейного життя заважає створити нову сім'ю: розлученням – страх повторної помилки; овдовілим – пам'ять про загиблого з подружжя; одиноким – відсутність досвіду сімейного життя, надмірна самостійність та небажання йти на компроміси.

Проблема відношення до вітчима чи мачухи у дітей:

- змінюється звичний устрій життя дитини;
- виникає проблема у відносинах із новими членами сім'ї (з дитиною вітчима чи мачухи);
- народження спільної дитини;
- проблема відносин між родичами з обох боків.

Проблеми самих дітей:

- відчуття власної неповноцінності (образа, пригніченість, відчуття провини за розлучення батьків);
- психологічна травма;
- переживання розлучення батьками нега-

тивно впливає на формування особистості дитини, порушується формування уявлень про взаємостосунки з протилежною статтю. Такі діти рано вступають у статеве життя та схильні до суїциду (близько 90% самогубств скоюють ті, хто не в змозі та не вміє налагодити стосунки з протилежною статтю);

– відсутність міжособистісного спілкування між батьками та дітьми, відносини з вітчимом (мачухою) стають формальними.

Проблема взаємостосунків між дітьми (своїми та дітьми подружжя, спільно народженими).

Медичні проблеми. Згідно з дослідженнями, у близько 10% жінок після розлучення спостерігаються нейропсихічні захворювання, особливо у тих, які залишилися з маленькими дітьми. Серед розлучених у 2,5 рази більше інвалідів.

У неповних сім'ях діти хворіють у два рази частіше і довше, ніж у повних, оскільки мати не завжди може піти на лікарняний і діти часто залишаються недолікованими. Серед першочергових причин частих захворювань дітей – низький рівень медичної активності матерів. Такі жінки не вважають розлучення психічною травмою для дитини, не звертають увагу на дитячі неврози, не лікують хронічні захворювання.

Але всі ці дані зовсім не свідчать про те, що неповна сім'я обов'язково є неблагополучною у питанні виховання. У багатьох випадках психологічна атмосфера сім'ї сприятлива, і не виникає труднощів у формуванні здорової особистості. Трапляється й навпаки: у повній, але емоційно неблагополучній сім'ї дитина зіштовхується з більш серйозними психологічними проблемами.

Найбільш дієвим видом соціально-психологічної роботи з даною категорією клієнтів є *патронаж*, ц процесі якого використовуються такі форми та методи роботи, як матеріальна підтримка, соціальне та психосоціальне консультування, психотерапія, гештальттерапія, тренінги, корегувальні методики, педагогічна освіченість батьків, соціальні вміння, навички догляду, індивідуальної підтримки і т. д.

Розглянемо деякі з них більш детально.

Соціально-психологічна робота із сім'єю в кризових ситуаціях. Важливим напрямом роботи є корекційні заходи, які спрямовані на зміну взаємовідносин дорослих та дітей з оточуючим середовищем. Однак не всі види проблем, які притаманні неповним сім'ям, удається вирішити за допомогою корегування. Деякі з них вирішуються на початкових етапах, але можуть призвести до погіршення ситуації через зволікання з її вирішенням.

У практиці соціального консультування у кризових ситуаціях доцільним є застосування таких методів, як інтерв'ю та бесіда. Саме вони спрямовані на соціальну підтримку сім'ї та допомогу у складних життєвих обставинах. В основі даних методів – діалог із клієнтом,

який сприяє усвідомленню усіма членами сім'ї наявних проблем.

Групова бесіда та групова терапія полягають у тому, що задається напрям бесіди серед членів однієї або декількох сімей зі схожими проблемами. Даний прийом дає змогу «проговорити» проблему, усвідомити її для себе та порівняти власне сприйняття проблеми зі сприйняттям її іншими членами сім'ї, допомагає подолати бар'єр упередженого ставлення, а також виробити позитивне раціональне відношення до вирішення існуючої проблеми, сприяє цивілізованому ставленню до сімейної терапії.

Сімейне консультування Фуллмера – це метод групового сімейного консультування, основою якого є формування впевненості, що власна поведінка людини є відображенням її життєвої ситуації. Даний метод базується на використанні позитивних зразків сімейних стосунків для формування нових моделей поведінки.

Одним з основних методів групової терапії є соціодрама. Суть її полягає у тому, що різноманітні конфліктні ситуації між членами сім'ї чи сім'єю та оточенням уявляються у стихійно організованих сценках. Як результат, приходять усвідомлення проблеми завдяки «розслідуванням».

Подібним за своєю сутністю до соціодрами є інший метод – психодрама. Тут також моделюється певна життєва ситуація неповної сім'ї, але всі учасники психодрами обов'язково «приміряють» на себе протилежні ролі, тобто в тій чи іншій ситуації вести себе протилежним чином, так, як ніколи б не вчинив у дійсності. Такий метод дає можливість не лише впливати на власні переживання, а й краще володіти собою у різних ситуаціях та подивитися на проблему з точки зору іншої людини.

Широкого розповсюдження набули також ігрові методи. До даної групи входить і такий метод, як рольова гра.

Рольова гра – це творче моделювання певної життєвої ситуації, що допомагає краще усвідомити причини негативних ситуацій, які виникли у неповній сім'ї, та окреслити шляхи їх урегулювання. Це метод поєднання предметного та соціального змісту певної діяльності, моделювання системи відносин, у ході якого всі учасники процесу беруть на себе певні ролі (як притаманні, так і не притаманні в реальному сімейному житті).

Соціальний тренінг має багато спільного з рольовою грою. Це також певна система моделювання ситуації, однак тренінги проводяться з великою групою людей, і основним завданням тренінгу є сформувати та закріпити у поведінкових реакціях певні позитивні навички поведінки та розвивати комунікативні здібності всіх його учасників.

Етапи співпраці фахівця соціальної сфери з неповними сім'ями

Етапи роботи	Визначення	Заходи діяльності
Профілактичний	Комплекс превентивних заходів щодо організації загальнодоступної медико-психологічної та соціально-педагогічної підтримки	<ul style="list-style-type: none"> ✓ володіння достовірною інформацією; ✓ розроблення спеціальних програм соціального супроводу неповної сім'ї; ✓ заходи щодо попередження проблем взаємостосунків дітей та батьків; ✓ добровільна співпраця фахівця та членів сім'ї; ✓ педагогічна просвіта батьків шляхом створення груп підтримки; ✓ правильний вибір способу спілкування з неповною сім'єю; ✓ атмосфера дружніх партнерських відносин; ✓ проведення тематичних зустрічей; ✓ допомога в усвідомленні відчуття радості від спільно проведеного часу
Діагностичний	Оцінка ситуації у сім'ї у разі необхідності організації консультацій із фахівцями різного профілю залежно від проблеми та збір достовірної інформації про неповну сім'ю, організація зустрічі з її членами та налагодження зворотного зв'язку	<ul style="list-style-type: none"> ✓ період неодноразових зустрічей із сім'єю та дотримання визначених принципів професійної діяльності: <ul style="list-style-type: none"> – об'єктивність під час з'ясування фактів та їх інтерпретації; – достовірність інформації та різноманітність джерел її збору; – клієнтоцентризм; – конфіденційність; – невтручання у приватне життя; ✓ використання діагностичних методик (спостереження, бесіда, анкетування, тести); ✓ шкала оцінювання; ✓ проєктивні методики (визначення неусвідомлених клієнтом станів: прихована агресія, переживання); ✓ асоціативні проєктивні методики (словесні асоціації та незакінчені речення); ✓ аналіз документації (вивчення документів як важливий складник професійної діяльності); ✓ метод соціальних біографій (особисті бесіди, опитування родичів, сімейні альбоми, листування)
Реабілітаційний	Система заходів щодо швидкого та повного відновлення функціонування різних категорій населення	<ul style="list-style-type: none"> ✓ є найважливішим у системі роботи з неповною сім'єю, оскільки здійснюється на всіх етапах спілкування; ✓ цикл соціально-психологічної допомоги включає такі компоненти: знайомство, оцінка проблеми, планування діяльності, виконання усіх завдань, підведення підсумків діяльності; ✓ містить три складники: індивідуальний, груповий та загальний; ✓ індивідуальна частина передбачає використання таких технологій, як консультування та соціальний патронаж; ✓ групова робота: бесіди, лекції, диспути, дискусія; ✓ загальний рівень – організація масових заходів

Також ефективним є метод організації спільного дозвілля. Сюди відносяться організація нетрадиційних зустрічей із батьками з неповних сімей, індивідуальне консультування.

Методи соціально-психологічної роботи з неповними сім'ями розподіляються за рівнями впливу фахівця: профілактичним, діагностичним, реабілітаційним.

Висновки та пропозиції. Таким чином, вибір напрямів, форм та методів соціально-психологічної роботи з неповними сім'ями залежить від конкретної життєвої ситуації даної сім'ї.

Зміст соціальної роботи з неповними сім'ями має включати такі напрями:

– надання кваліфікованої соціальної допомоги з усіх життєво необхідних питань, тобто соціально-правовий, соціально-економічний, соціаль-

но-трудоий, соціально-педагогічний, соціально-медичний, соціально-психологічний напрями;

– допомога членам неповної сім'ї у вирішенні конфліктних та психотравмуючих ситуацій як усередині сім'ї, так і у взаємовідносинах членів сім'ї з оточуючим середовищем;

– розширення діапазону соціально та особистісно притаманних засобів для самостійного вирішення проблем та подолання існуючих труднощів;

– допомога в активізації усіх наявних ресурсів сім'ї (творчих, інтелектуальних, особистіс-

них, духовних, фізичних і т. д.) для повноцінної життєдіяльності усіх її членів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Купина Н.М. Сім'я як об'єкт соціальної роботи. *Соціальна робота в Україні. Теорія і практика*. Київ, 2001. С. 1.

2. Литвиненко І. Якщо батьки розлучаються... *Дошкільне виховання*. 2007. № 6. С. 13–15.

3. Мигович І.І. Соціальна робота з неповною сім'єю. *Науковий вісник УжДУ. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. 2000. № 35. С. 127–132.